

Ustvarjanje, vzdrževanje in ponovna uporaba meja

Temeljni raziskovalni projekt *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja* (J6-2574), ki je bil v začetku zasnovan kot primarno arhivsko raziskovanje delovanja mejnih komisij, je v procesu dela prerasel v študije primerov, ki poudarjajo raznolike procese (re)materializacije meja. V raziskovalnem procesu smo se člani projektne skupine oddaljevali od primarnega raziskovanja mejnih komisij in se vse bolj posvečali širšim kontekstom in procesom, ki pred tem niso bili predmet raziskovalnega zanimanja. Razlogi za to ležijo tudi v zunanjih okoliščinah. Zaradi epidemije covid-19 je bilo oteženo ali povsem preprečeno raziskovanje v tujih in tudi domačih arhivih, zato so se raziskovalke in raziskovalci usmerili v raziskavo bolj dosegljivih virov. Podaljšanje trajanja projekta za eno leto je omogočilo naknadno arhivsko raziskovanje (predvsem v slovenskih, italijanskih in srbskih arhivih), vendar umanjkanja arhivskega dela v prvih dveh letih trajanja projekta ni bilo mogoče nadomestiti. Razlogi za razširitev fokusa z mejnih komisij niso zgolj tehnični, ampak tudi konceptualni. Prišli smo do ugotovitve, da je narava arhivskega gradiva mejnih komisij veliko obsežnejša (in mnogo bolj razpršena), kot so kazale preliminarne raziskave gradiva ob prijavi projekta. Gre predvsem za tehnično geodetsko gradivo in korespondenco, ki obravnava ozko organizacijo konstrukcije/vzdrževanja meje. Čeprav je to delovanje ključno za (re)materializacijo meje, pa smo se kot raziskovalci s področja zgodovinopisja izogibali pozitivističnemu naštevanju mejnih kamnov in geodetskih postopkov. Za analizo teh procesov je prav gotovo boljše usposobljena geografska stroka s spajanjem humanističnih in naravoslovnih kompetenc, ki je imela pri projektne načrtu dela sicer pomembno, a ne prevladujočo vlogo. Zato ni nenavadno, da je geografski del projektne skupine ustvaril več dosežkov, kot smo načrtovali v začetku.

Zaključna publikacija projekta ne obsega vseh rezultatov, ampak zgolj posamezne študije primerov, ki poudarjajo raznolikost ustvarjanja, vzdrževanja in ponovne uporabe meja. Člani projektne skupine so glavnino rezultatov predstavljali oziroma objavljali razpršeno, bodisi kot samostojne rezultate projekta bodisi v navezavi z drugimi raziskovalnimi nalogami in projekti. Raziskovalno delo je bilo razdeljeno na pet polj raziskovanja: prostor (PR1), identifikacije, lojalnosti (PR2), prepustnost meje (PR3), mejni spori (PR4), odnosi med entitetami, diplomacija (PR5). Polja raziskovanja so bila zasnovana kot perspektive, posamezni rezultati pa namenoma pokrivajo več raziskovalnih polj.

Ustvarjalci meja ne vzpostavljajo samo meje, ampak predvsem prostor (PR1). Temeljno teoretsko razpravo o mejah in vprašanju prostora je prispeval vodja projekta, ki je s pomočjo geografskih, zgodovinskih in antropoloških raziskav ter analizo primerov meja v slovenskem prostoru razvil tezo o mejah kot objektih v fizičnem prostoru in geografskih reprezentacijah. Opredelitev meja kot objektov omogoča razmislek o ponovni uporabi meja, tj. o fenomenu, ko je državna meja (kot črta) nastala v določenem kontekstu, kasneje pa se je uporabila za razmejevanje v povsem drugačnih kontekstih.¹ Meje so v geografskem prostoru tradicionalno označevali z mejnimi kamni, ki imajo dvojno vlogo: so kulturna dediščina in hkrati še vedno označevalec v prostoru. Tudi mejni kamni se lahko ponovno uporabijo, poleg tega imajo vlogo simbolnega označevalca političnih enot v dolgem trajanju.² Geografski del ekipe je več rezultatov posvetil mejnim kamnom, ograjam in drugim markerjem v prostoru, pri čemer je geografske reprezentacije navezal na materialne ostanke s pomočjo tehnologij GIS.³ Prostor kot politična kategorija pa je izjemno pomemben za politične koncepte, ki lahko delujejo kot generator prostorskih sprememb v simbolnem in fizičnem prostoru.⁴

Problematiki identifikacij in lojalnosti (PR2) smo se približali s pomočjo antropološke metode: analizirali smo ambivalentno naravo identifikacij v praksah vsakdanjega življenja ob jugoslovansko-italijanski meji. Obmejni prostor je pogojeval tudi migracije, ki so v obmejne odnose vnesle dodatno dinamiko – na obeh straneh meje se je »staro prebivalstvo« moralo soočiti s prišleki iz drugih delov države, s katerimi naj bi se domačini identificirali na podlagi nacionalne ideologije. Obmejni identifikacijski procesi so bili večsmerni in večplastni.⁵ Obravnavali smo vsakdanje življenje na obmejnem območju med Italijo in Jugoslavijo in soočenja z novimi lojalnostmi v času pretresov in vojn.⁶

Prepustnost meja (PR3) so raziskovali člani geografske ekipe na primeru okupacijskih meja v drugi svetovni vojni, ki so imele zaradi vojnih razmer in nasilne vzpostavitve poseben položaj. Vzpostavile so se kot utrjene meje med državami sil osi, vendar so dopuščale tudi prehodnost zaradi vojaških in gospodarskih razlogov. Prehodnost so si

-
- 1 Marko Zajc, »Borders as reused objects: the case of Slovenia,« v: Nenad Stefanov in Srdjan Radović (ur.), *Boundaries and Borders in the Post-Yugoslav Space: a European Experience* (Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021), 75–97.
 - 2 Peter Mikša in Matija Zorn, »Boundary stones: standing witnesses of World War II borders in present-day Slovenia,« v: *Boundaries and Borders in the Post-Yugoslav Space*, 99–123.
 - 3 Matija Zorn in Peter Mikša, »Boundary stones and their 'hidden' legacy in Slovenia,« v: Marko Krevs (ur.), *Hidden Geographies* (Cham: Springer Nature, 2021), 233–59. Matija Zorn in Peter Mikša, »Mejniki na štajersko-ogrski meji – nekaj primerov iz Občine Ljutomer in okolice,« *Kronika* 70, št. 3 (2022): 921–32.
 - 4 Bojan Godeša, »Kje so meje, pregrade, za slovenske brigade? Ne, za nas ni pregrad in ne mej!« Ideje, vizije, koncepti in realizacija (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne delavnice Transformacije meja in mejnih območij med imperialnimi, postimperialnimi in postjugoslovanskimi tranzicijami, 15. in 16. 6. 2023: UP FHŠ, Koper).
 - 5 Petra Kavrečič, »The absence of the 'other side' of the territory: the territorial discontinuity with the new Yugoslavian-Italian border« (predavanje v okviru posveta The place of absence and the spaces of the absent: the legacies of the 20th century (de)population movements in Europe and beyond, Paris, CERI, 24.–25. 3. 2022).
 - 6 Petra Kavrečič, »Everyday life in the borderland area between Yugoslavia and Italy after WWII, the case of Northern Istria,« *Studia universitatis hereditatis* 11, št. 2 (2023): 91–110. Matija Zorn in Peter Mikša, »Obsotelje – the south-eastern border of the German Reich (1941–1945),« v: Božo Repe (ur.), *Occupation Borders in Slovenia 1941–1945* (Ljubljana: Založba Univerze Ljubljana, 2022), 99–124.

izborile tudi odporniške skupine, ki tem mejam niso priznavale legitimnosti.⁷ V povsem drugačnih razmerah in v kontekstu dolgega trajanja se je razvijala prehodnost mejne reke Kolpe v 19. in v začetku 20. stoletja. Meja med avstrijskim in ogrskim delom habsburške države je bila sicer v načelu prehodna, vendar so oblasti prehodnost občasno omejevale zaradi različnih epidemij. V primeru mejne reke je prehodnost ovirala tudi reka z naravno močjo. Reka se je lahko premagala s pomočjo brodov in mostov, zato so lokalni deležniki na obeh straneh meje pritiskali na oblasti, naj postavijo mostove in uredijo poti ter železniško povezavo.⁸ Prehodnost ljudi pomeni tudi prehodnost različnih spominskih praks, na primer v transmejnem prostoru, kjer je potekala soška fronta.⁹ Prepustnost meje je ključna za razumevanje sekuritizacije meja EU in kompleksnosti t. i. begunske krize leta 2015 na območju slovensko-hrvaške meje.¹⁰

Mejni spori (PR4) so vedno več kot spori o pripadnosti določenega ozemlja: mobilizirajo politiko, spodbujajo procese pripadnosti in ločevanja, terjajo refleksijo o lastni skupnosti in »drugih«. Mejni spori so fenomen dolgega trajanja. Analizirali smo mejni spor med Slovenijo in Hrvaško od osamosvojitve do sodobnosti. Dinamika sporov je bila navezana predvsem na gospodarske interese (ribištvo, gozdarstvo, elektrogospodarstvo) in na proces približevanja Slovenije in Hrvaške EU. Stalnica sporov med državama je izkoriščanje mejnih sporov za notranjepolitične namene.¹¹ Mejne spore lahko kontekstualiziramo tudi na ravni vsakdanjega življenja, ko neracionalna in ambivalentna narava meja povzroča težave lokalnim akterjem, ki poskušajo zgolj opravljati gospodarske dejavnosti.¹² V prispevku o mejni reki Kolpi smo analizirali primere z mikrozgodovinskim pristopom: obravnavali smo spore v zvezi z ribolovom in drugim izkoriščanjem vodne sile. Ugotovili smo, da so veliki meddržavni spori tesno povezani s spori na lokalni ravni in se medsebojno pogojujejo. Perspektiva dolgega trajanja odkriva, da sporov na višji ravni ni mogoče reševati brez upoštevanja lokalnih kontekstov (in obratno).¹³ Zadnje orodje za urejanje mejnih sporov je vojna, revizije meja med drugo svetovno vojno so povzročale nove mejne spore.¹⁴

7 Peter Mikša in Matija Zorn, »Occupation borders during World War II in Slovenia, 1941–1945,« v: Allison L. Palmadessa (ur.), *World War II: Background, Aftermath and Impact* (New York: Nova Science Publishers, 2021), 85–111. Peter Mikša in Matija Zorn, »Rasparčana Slovenija 1941–1945: na primjeru okupacionih granica,« *Istorijski zapisi* 93, št. 3–4 (2020): 97–120.

8 Marko Zajc, »The Kolpa as a border river in the newspaper Slovenski narod, 1868–1914,« *Acta geographica Slovenica* 62, št. 1 (2022): 65–76.

9 Petra Kavrečič, »On secular pilgrimages to First World War memorials of the Soča/Isonzo front: commemorative practices in the interwar period in a border region« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne konference Re-interpreting the First World War cultural memory: sites of memory, rituals, symbols and commemorative practices, Zagreb, 2023).

10 Saša Hajzler, »Sodobna slovensko-hrvaška meja: nadzor, mešane patrulje, 'pushbacki',« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne delavnice Transformacije meja in mejnih območij).

11 Marko Zajc, »Slovensko-hrvaška brezmejnost,« *9deseta, Posebna številka tednika Mladina* (Ljubljana: Mladina, 2022), 94–101.

12 Petra Kavrečič, »Vsakdanje življenje ob jugoslovansko-italijanski meji po drugi svetovni vojni, primer Istre« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne delavnice Transformacije meja in mejnih območij).

13 Marko Zajc, »Podoba reke Kolpe kot mejne reke v slovenskem časopisju: primer Slovenskega naroda 1861–1914,« v: Irena Lazar et al. (ur.), *Mikro in makro, pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije, 1. knjiga* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2020), 213–26.

14 Matija Zorn et al., »State borders in the territory of Slovenia during World War II on cartographic materials produced by the occupying forces,« v: *Occupation Borders in Slovenia 1941–1945*, 205–34.

Zgodba o sodobnih slovensko-hrvaških mejnih problemih in mednarodni arbitraži je zgodba o nemoči diplomacije (PRS) pri reševanju mejnih težav.¹⁵ Vendar je po drugi strani diplomacija pogojevala demarkacijo in razmejitvene komisije, še zlasti v obdobju po prvi in drugi svetovni vojni,¹⁶ prav tako je diplomacija pogojevala čezmejno komunikacijo, ki ureja vsakdanje življenje ob meji.¹⁷ Zanimiva je tudi navezava diplomacije na vojaško utrjevanje jugoslovansko-italijanske (rapalske) meje med obema svetovnima vojnama,¹⁸ medtem ko lahko uspešno zaključena diplomatska bilateralna aktivnost vpliva na razvoj turizma kot pomembne gospodarske panoge v obmejnem območju.¹⁹ Po drugi strani diplomacija mejnih komisij temelji na osebnih odnosih akterjev – članov mejnih komisij, ki na terenu usklajujejo državne interese in lastne ambicije.²⁰

Zaključni sklop projekta obsega pet študij primerov. Ines Beguš in Aleksander Panjek v prvem prispevku obravnavata zahodno slovensko mejo, ki ima dolgo in zapleteno zgodovino, čeprav se je njen goriško-furlanski del, med Goriškimi brdi in Predelom, v zadnjih petih stoletjih izkazal za presenetljivo stabilnega. Prispevek obravnava pomembne prelomnice v zgodovini te meje od konca srednjega do konca novega veka: leto 1420 (padec Oglejskega patriarhata), obdobje 1500–1521 (nastanek habsburške meje po smrti goriških grofov), druga avstrijsko-beneška vojna (1615–1617), sporazumi iz 1717–1719 (svobodna plovba in prosti pristanišči) ter goriški sporazum o meji (1752–1756). V obdobju Napoleonovih osvajanj med letoma 1797 in 1814 pride do kratkotrajnih sprememb meja, a po koncu francoske nadvlade meja postane notranja administrativna meja v okviru avstrijskih ozemelj. Pomembna sprememba nastopi leta 1866, ko se meja zaradi zedinjenja Italije ponovno spremeni v meddržavno mejo med Italijo in Avstrijo. V drugem delu prispevka avtorja predstavljata tipologijo arhivskega gradiva, ki je ključna za raziskovanje zgodovine zahodne meje, ter arhive, v katerih se to gradivo nahaja. V zaključku ugotavljata, da je del sedanje zahodne slovenske meje nastal že na začetku 16. stoletja kot posledica prve avstrijsko-beneške vojne in povojnih sporazumov, kar pomeni, da gre za eno najstarejših obstoječih meja na Slovenskem, ki je pred kratkim praznovala 500-letnico obstoja.

Nataša Henig Mišič v drugem prispevku sklopa pripoveduje zgodbo o prepletu ustvarjanja meja, korupciji politikov in poslovnih strategijah v posthabsburškem obdobju vzpostavljanja prve jugoslovanske države. Nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1918 je prinesel priložnosti za oblikovanje nove gospodarske politike, v kateri je pomembno vlogo imela nacionalizacija oziroma slovenizacija gospodarskih

15 Zajc, »Slovensko-hrvaška brezmejnost,« 94–101.

16 Mikša in Zorn, »Boundary stones: standing witnesses of World War II borders in present-day Slovenia,« 99–123.

17 Petra Kavrečič, »The absence of the 'other side' of the territory.«

18 Peter Kumer et al., »From the Great War to interwar fortifications: changing narratives attached to the military landscape in Western Slovenia,« v: Gerry O'Reilly (ur.), *Places of Memory and Legacies in an Age of Insecurities and Globalization* (Cham: Springer Nature, 2020), 247–63.

19 Petra Kavrečič in Metod Šuligoj, »The rise of domestic coastal tourism after the resolution of the Italian-Yugoslav border dispute« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne konference XIX World Economic History Congress, 25. in 29. 6. 2022, Paris).

20 Jurij Hadalin, »Jugoslovansko-italijanske mejne komisije skozi oči akterjev-članov: primer Franca Kutina« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne delavnice Transformacije meja in mejnih območij).

subjektov. Ta proces je bil usmerjen proti podjetjem, ki so bila v upravi ali lasti tujcev. V tem okviru je Narodni odbor za Koroško zasegel večjo količino svinca iz rudnika v Mežici. Prihodki od prodaje svinca so bili namenjeni Propagandnemu fondu za Koroško, katerega cilj je bil podpirati politične in propagandne dejavnosti v zvezi s priključitvijo Koroške novonastali državi. Leta 1922 so odkrili, da so predstavniki liberalne Jugoslovanske demokratske stranke nepravilno in nenamensko porabljali denar od prodaje svinca. Afera je razkrila globoke povezave med gospodarstvom in politiko v času nastajanja severne meje Kraljevine SHS. Prispevek tako raziskuje prepletanje gospodarskih interesov in političnih strategij ter njihov vpliv na oblikovanje severne meje, pri čemer poudarja, kako so »manipulacije pri svincu« pustile svoj pečat v političnem in gospodarskem življenju tedanje jugoslovanske Slovenije.

Prispevek Petre Kavrečič Božeglav obravnava ekonomske in socialne odnose, ki so se razvili po drugi svetovni vojni v regiji, razdeljeni z novimi državnimi mejami. Določitev meje na območju z etnično in jezikovno raznolikim prebivalstvom je bila izjemno zahtevna, še posebej zaradi spremenjenih političnih razmer in režimov, ki so otežili vsakdanje življenje in prilagajanje novemu političnemu okolju. Osrednja tema prispevka je vpliv nove mejne črte, ki je fizično in ideološko ločevala prostor, na prebivalstvo ob jugoslovansko-italijanski meji v Istri. Raziskava se osredotoča na vzhodno stran meje in vsakdanje strategije preživetja tamkajšnjih prebivalcev.

Prispevek Jurija Hadalina se posveča karieri člana razmejitvene komisije z Italijo in njegovim osebnim ter političnim dilemam. Kompleksna ureditev dokončne razmejitve med Jugoslavijo in Italijo po drugi svetovni vojni je predstavljala dolgotrajen proces, ki je potekal skozi vse obdobje obstoja druge jugoslovanske države. Vprašanje zunanjih meja federacije je bilo v pristojnosti zveznih organov, predvsem ministrstev oziroma sekretariatov za zunanje in notranje zadeve ter obrambo. Ker je meja neposredno vplivala na slovenski teritorij, je imela pri procesu razmejevanja pomembno vlogo tudi republiška politična struktura. Poseben položaj v večini razmejitvenih komisij med letoma 1947 in 1980 je zasedal predstavnik »republiških interesov« France Kutin. Njegovo dožemanje procesa razmejevanja se razlikuje od uradnih komuniquejev, ki poudarjajo enotnost jugoslovanskega političnega stališča in pogajalskih izhodišč. Kutinovo videnje razkriva bolj raznolik pogled na notranje dinamike razmejevanja, kar kaže na kompleksnost in večplastnost tega političnega procesa.

Prispevek Saše Hajzler preučuje preoblikovanje slovensko-hrvaške meje, zlasti ob reki Kolpi, v kontekstu sprememb evropskega mejnega režima. Skozi analizo rematerializacije meje po fazah poudarja zapletenost sodobnih mejnih praks, ki so oblikovane tako z zgodovinskimi procesi kot s političnimi odločitvami na nadnacionalni ravni. Poleg zakonodaje in zgodovinskih izzivov od osamosvojitve dalje članek obravnava tudi vlogo lokalnih in aktivističnih akterjev od leta 2015, ki so pogosto izključeni iz uradnih obravnav. Z metodami ustne zgodovine in participativnega raziskovanja predstavi njihove ideje, prakse in odpore, poudarjajoč mejo kot orodje globalnih razrednih delitev, političnih povezav in tehnoloških inovacij, pa tudi represije. Prav tako pojasnjuje političnost vprašanj, ki jih javnost pogosto dojema kot varnostna ali humanitarna.

V zasnovi projekta smo si zastavili tri temeljna raziskovalna vprašanja: ustvarjanje, vzdrževanje in ponovna uporaba meja. Vseh pet prispevkov se izdatno posveča tem vprašanjem, nekateri poudarjajo bolj ustvarjanje, drugi vzdrževanje in ponovno uporabo. Kljub temu prispevki v sklopu odgovarjajo predvsem na vprašanje, ki si ga v prijavi projekta nismo zastavili: Kdo? Najpomembnejši skupni prispevek petih članov v zaključnem sklopu projekta je na raznolikih virih utemeljena analiza historičnih akterjev, ki jih lahko prav tako opredelimo kot ustvarjalce meja, čeprav niso imeli uradnih pooblastil: ambicioznih fevdalcev, podjetnih prebivalcev ob novih mejah, sumljivih poslovnežev, korumpiranih politikov, umrlih živali, pretepenih beguncev, požrtvovalnih aktivistov, pa tudi članov mejnih komisij, ki so poskrbeli, da se njihov glas sliši izven okvirov komisijskega delovanja. Ustvarjanje, vzdrževanje in ponovna uporaba meja so glasni procesi. Meje stojijo tam še dandanes. In če prisluhnemo, lahko slišimo njihov hrup. Če prisluhnemo še malo bolje, lahko slišimo tudi glasove preteklih ustvarjalcev.

Marko Zajc